

HENRYK SAMSONOWICZ (WARSZAWA)

Aleksandra Gieysztora badania nad Mazowszem*

Słowa kluczowe: Aleksander Gieysztor (1916–1999); Mazowsze w średniowieczu; historia historiografii polskiej

Keywords: Aleksander Gieysztor (1916–1999); Mazovia in the Middle Ages; history of Polish historiography

Abstract: The author attempts to evaluate the achievements of Aleksander Gieysztor (1916–1999) in the field of research on medieval Mazovia. He points to the comparative method as the basis for Gieysztor's research and a presentation of local phenomena against a broad historical background as a characteristic feature of his research.

Zakres zainteresowań badawczych obu historyków – Aleksandra Gieysztora i Gerarda Labudy, których 90. rocznicę urodzeń obchodzimy – dobrze pokazują nowe horyzonty badawcze widoczne w polskiej historiografii. Coraz szerzej były „brane na warsztat badawczy” zagadnienia postrzegające problemy przeszłości polskiej widzianej przez pryzmat dziejów powszechnych. Obaj badacze stosowali znane powiedzenie Fernanda Braudela, że „przez pryzmat ziarnka ryżu można badać dzieje świata”¹. G. Labuda zbadał dzieje pierwszego państwa słowiańskiego – państwa

* Niniejszy tekst w zbliżonym kształcie ukazał się na łamach Przeglądu Historycznego 111 (1999), z. 1, s. 41–49. W aktualnym tekście Autor wprowadził jednak korekty w partii wstępnej i końcowej oraz skorygował przypisy. Z powodu jego śmierci przed niniejszą publikacją opracowania redakcyjnego oraz wprowadzenia uwag recenzentów dokonała redakcja czasopisma.

¹ O znaczeniu takiego podejścia do humanistyki pisałem w tekście: H. Samsonowicz, *Kondycja humanistyki*, PAUza Akademicka 2009, nr 60–62, Kraków 17–31 grudnia 2009, s. 3.

Samona – a jednocześnie ukazywał bardzo wszechstronnie, na tle powszechnym, problemy dotyczące początków państwa polskiego². A. Gieysztor obejmował swymi badaniami zagadnienia początków wspólnoty cywilizacyjnej Europy średniowiecznej, widzianej na szerokim tle wydarzeń zachodzących w Europie w czasach Karola Wielkiego³. Późniejsze liczne prace tego uczonego podejmowały bogatą tematykę dotyczącą początków Polski widzianych w aspekcie wydarzeń powszechnych w szerokiej skali przestrzennej i chronologicznej⁴, wydobywając zagadnienia ważne dla zrozumienia szerokich procesów historycznych.

Dobrym przykładem w jego dorobku są wczesne dzieje Mazowsza. Różne przyczyny leżały u podstaw zainteresowania A. Gieysztora dziejami tej krainy. Pierwszą była ciekawość badawcza dotycząca ziemi, której niezbyt znane granice, jej dzieje, kształt osadnictwa, stanowiły i nadal stanowią szczególny przypadek wyróżniającą ją od pozostałych polskich dzielnic. Nietypowa struktura społeczna, odrębności językowe i kulturalne, położenie na styku osadnictwa zachodnio- i wschodniosłowiańskiego, bałtyjskiego i – z czasem – niemieckiego, prowokowały wielu historyków do podejmowani rozważań dotyczących specyfiki tego obszaru. Gieysztor szedł tu tropem wytyczonym przez jednego ze swych wybitnych poprzedników na katedrze historii średniowiecznej Uniwersytetu Warszawskiego, Kazimierza Tymienieckiego, który na podstawie mazowieckich źródeł poszukiwał odpowiedzi na pytania dotyczące genezy struktur społecznych, widząc ją jeszcze w czasach przedpaństwowych⁵. A. Gieysztor nie tylko zweryfikował wnioski K. Tymienieckiego, lecz także dołą-

² G. Labuda, *Pierwsze państwo słowiańskie. Państwo Samona*, Poznań 1949; tegoż autora bogate *Studia nad początkami państwa polskiego*, t. 1–2, Poznań 1987–1988 (pośmiertnie t. 3, Włodzisław Śląski 2012); tegoż, *Pierwsze państwo polskie*, Kraków 1989; tegoż, *Mieszko I*, Wrocław 2001.

³ Jego pierwsza większa praca – *Władza Karola Wielkiego w opinii współczesnej*, Warszawa 1938 – już ukazuje początki wspólnoty zachodnioeuropejskiej w szerokiej skali powszechno-dziejowej.

⁴ Bogaty zestaw prac A. Gieysztorza znajduje się w księgach pamiątkowych wydanych ku jego czci – *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, Warszawa 1976 (bibliografia prac A. Gieysztorza, s. 9–59); *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Warszawa 1991 (bibliografia prac A. Gieysztorza, s. 5–24). W poniższym tekście zostały także uwzględnione liczne wypowiedzi uczonego na jego wykładach i podczas prowadzonych zajęć terenowych.

⁵ K. Tymieniecki, *Kształtowanie się społeczeństwa średniowiecznego (Polska na tle Słowiańszczyzny zachodniej)*, red. J. Strzelczyk, t. 2: *Spółeczeństwo Słowian lechickich (ród i plemię)*, Poznań 1996, s. 78, 153 n. [pierwodruk jako *Spółeczeństwo Słowian lechickich (ród i plemię)*, Lwów 1928].

czył kolejne rozważania, dotyczące roli Mazowsza w dawnej Rzeczypospolitej i późniejszych przyczyn stołecznego awansu Warszawy. Rozszerzył też pole obserwacji, biorąc pod uwagę wpływy także ziem sąsiednich. Kolejną przyczyną zainteresowań Mazowszem łączyła się u A. Gieysztora z poczuciem powinności wobec swej „małej ojczyzny”, której dzieje profesor uniwersytetu stołecznego winien był według niego badać i wyjaśniać. Wreszcie, ważnym bodźcem do zbadania przeszłości Mazowsza były zachowane źródła – pisane, językowe i coraz szerzej poznawane archeologiczne. Umożliwiały one wszechstronne, analityczne, międzydyscyplinarne badania, do których Gieysztor był szczególnie przywiązany. Wykorzystywanie m.in. metod geografii historycznej, językoznawstwa, archeologii, urbanistyki, umożliwiała stawianie pytań znacznie rozszerzających możliwości poznawcze historyka. A. Gieysztor był znawcą dziejów całej Europy, a studia nad Mazowszem stanowiły dla niego ważny etap w poznawaniu przeszłości widzianej w skali powszechnej. Wyrażał to jasno:

historia lokalna zaspakaja w nas ciekawość tego, co nas poprzedza, ale żeby nie była ona tylko rozrywką polegającą na zbieraniu różnobarwnych kamyków, które nie wiedzieć w jaki wzór mogą się ułożyć [...] trzeba próbować odnosić je do szerszego kontekstu zjawisk historycznych, a więc do polityki i do gospodarki i do tych zjawisk, które wyrażają życie społeczne i kulturalne⁶.

Dobrym przykładem takiej działalności badawczej są opracowane przez niego dzieje warszawskich dzielnic. Zwracał w tych studiach uwagę na różnorodną mozaikę faktów „ukazujących wyraźnie linie rozwojowe całego miasta, a nawet narodu”. W efekcie tego powstawały studia, które stały się fundamentem wiedzy o przeszłości średniowiecznego miasta, pozwalające na ukazanie historii stolicy inaczej niż czyniło to wielu wcześniejszych dziejopisów. A. Gieysztor wychodził bowiem z założenia, że miasto, jego dzieje, rozwój w czasie i przestrzeni można poznać dobrze tylko wtedy, gdy ukazuje się je na tle ziemi, z której wyrasta. Dawał tego świadectwo poprzez wnikliwe studia nad dziejami warszawskich dzielnic – Śródmieścia, Woli, Pragi, Żoliborza, Mokotowa, poszukując początkowych etapów budowy grodu, a później Zamku warszawskiego, tematu szczególnie przez siebie ulubionego. Nie dotyczyły one jedynie jednostek osadniczych, miejscowości, których nazwy stanowią o dzisiejszym podziale administracyjnym stolicy. Ich treścią były rozważania ukazujące przeszłość ziemi, na której wyrastały wsie, folwarki, dwory – dobrze osadzone w krajobrazie naturalnym – skupione w obrębie parafii, tworzące niekiedy klucze wiel-

⁶ A. Gieysztor, *Pradzieje żoliborskie od wczesnego średniowiecza do połowy XVIII wieku*, [w:] *Żoliborz wczoraj, dziś i jutro*, Warszawa 1970, s. 24.

kiej własności, niekiedy drobne przysiółki rycerskie. Sięgając do odległej przeszłości miasta A. Gieysztor badał topografię okolic, w których powstały wsie podwarszawskie, odtwarzając barwne krajobrazy piaszczystych wydm, pierwotnych lasów, nadwiślańskich łąk, a także rekonstruując dawny wygląd urwistych brzegów pradoliny Wisły i przebieg nieistniejących już strumieni – Belczącej, Drny, Rudawy, Żurawki. Te działania pozwalały mu wyjaśniać dawny stan zaludnienia okolic Warszawy, tłumacząc go warunkami naturalnymi panującymi w puszczy po stronie praskiej i żyznymi (przynajmniej jak na stosunki mazowieckie) glebami w dolinie Mrowy (dziś Utraty)⁷. Potrafił odczytywać przeszłość miasta ze skomplikowanego zapisu jego układu przestrzennego, nie tylko zwracając uwagę na najstarsze ciągi drożne w stolicy i ich przekształcenia, lecz także wprowadzając do obiegu naukowego zmiany zachodzące w planie miasta. Ukazywał podobieństwa z układami przestrzennymi miast Prus krzyżackich, otwierał perspektywy dalszych badań dotyczących nie tylko Warszawy⁸. Istotną bowiem cechą jego prac było włączanie ich w szersze ramy krajobrazu międzyrzecza Wisły i Pilicy lub – jeszcze szersze – ogólnopolskie. Bodaj jako jeden z pierwszych A. Gieysztor zwrócił uwagę na różnorodność tych jednostek demograficznych i historycznych, z których powstało średniowieczne Mazowsze, czyniąc przy tym bardzo istotne spostrzeżenie: „rozejrzenie się w podstawach geograficzno-osadniczych Mazowsza poucza, że w istocie rzeczy składało się ono z kilku krain być może zrastających się ze sobą już w państwie piastowskim”⁹. Analizując obrządki pochówków na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach, najstarsze informacje dotyczące granic wspomniane przez Anonima Galla czy w tzw. falsyfikacie mogileńskim, a także odczytując przeszłość z nazw miejscowych i odtwarzanego przez siebie przebiegu puszczy granicznych, dochodził do wniosków dziś już mających prawo obywatelstwa: najstarsze Mazowsze to ziemie otaczające gród płocki w przeważającej części położone na prawym brzegu Wisły¹⁰. Inne powiązania plemienne miały tereny na wschodniej granicy osadnictwa wschodniosłowiańskie-

⁷ Tamże, s. 10; A. Gieysztor, *Praga najstarsza (między X i XIV wiekiem)*, [w:] *Dzieje Pragi*, Warszawa 1970, s. 9; tenże, *Śródmieścia Warszawy dzieje starsze*, [w:] *Dzieje Śródmieścia*, Warszawa 1975, s. 32; tenże, *Krajobraz międzyrzecza Pilicy i Wisły we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Studia sandomierskie*, Warszawa 1967, s. 11 n.

⁸ A. Gieysztor, *Śródmieścia Warszawy*, s. 33.

⁹ A. Gieysztor, S. Herbst, E. Szwanowski, *Kształty Warszawy*, Biuletyn Historii Sztuki i Kultury 9 (1947), z. 1–2, s. 148 n.

¹⁰ A. Gieysztor, S. Herbst, K. Dziewanowski, *Mazowsze – nazwa i treść pojęcia w ciągu dziejów*, [w:] *Rok ziemi mazowieckiej*, Płock 1962, s. 64 [dalej cyt.: *Mazowsze*].

go, jeszcze inne te, które leżały na południe od Wisły ze stołecznym, przynajmniej od XII w., grodem w Czersku. Czy stanowiły one osobną jednostkę terytorialną, może nawet plemienną, czy związane były z podległością któremuś ze stołecznych grodów Polski centralnej? Na to pytanie trudno byłoby dać wiążącą odpowiedź, ale podczas dyskusji uniwersyteckich prowadzonych przez Gieysztorą padło kilka propozycji. Może zatem dla południa dzisiejszego Mazowsza, obejmującego także Warszawę, grodem naczelnym była Łęczyca, której wczesne znaczenie parokrotnie podkreślał; może najstarszy gród późniejszej ziemi rawskiej (Biała?), może sam Czersk lub poprzedzający go jakiś inny niedaleki ośrodek. Rzecz jednak w tym, że dopiero powstawanie państwa wiązało się z przekształceniami struktury terytorialnej Mazowsza. Wyprzedzając o trzydzieści lat współczesne ustalenia archeologów, A. Gieysztor sugerował, że podbój ziem północno-wschodnich przez Piastów wiązał się z radykalnymi zmianami osadniczymi i administracyjnymi.

Zapewne dopiero organizacja państwowa stworzyła „prowincję” mazowiecką w późniejszych granicach, dobrze już poświadczoną dla przełomu XI i XII w. Czy był to efekt budowy państwa w wieku X, czy jego przebudowy w stuleciu następnym – trudno i dziś jeszcze dać odpowiedź na to pytanie. Być może organizacja całej prowincji miała miejsce dopiero po pokonaniu Mieclawa¹¹. A. Gieysztor wysuwał tu ostrożne przypuszczenia, biorąc pod uwagę upadek (czy opuszczenie?) najstarszego grodu na terenie dzisiejszej prawobrzeżnej Warszawy, na Starym Bródnie. Miał również inne argumenty, które wiązały się z podziałami kościelnymi dawnej Polski. Powstała dość późno diecezja płocka (mazowiecka) obejmowała ziemie Wisły prawobrzeżnej. Ziemia czerska pozostawała w jurysdykcji Poznania, być może zatem – zgadzał się tu Gieysztor z ks. Józefem Nowackim – granicami swymi wskazywała na najstarszy, wschodni zasięg państwa Mieszka I¹². Przy okazji A. Gieysztor zajął się rozważaniami nad pochodzeniem nazwy Mazowsza, zapisanej już w pierwszej połowie XI w.¹³ Godząc się z innymi badaczami, że sięga ona bardzo odległej przeszłości, sugerował, że wywodzi się z jakości ziemi, zapewne częściowo bagnistej – „mazi” ułatwiającej różnorakie uprawy. Na Mazowszu nie było zbyt wielu dobrych gleb, spostrzeżenie Gieysztorą zatem ułatwiało poszukiwanie pierwotnego mazowieckiego gniazda osadniczego w rejonie Płocka. Co też istotne – ogłąd kolebki mazowiec-

¹¹ Tamże.

¹² J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964, s. 35 n.; także Z. Sulowski, *Początki organizacji kościelnej na Mazowszu*, *Studia Płockie* 3 (1975), s. 38.

¹³ *Mazowsze*, s. 65.

kiej ułatwiał rozumienie kolejnych, dalszych faz ekspansji jej mieszkańców. Z ziem leżących na prawym brzegu Wisły Mazowszanie ciągnęli względnie urodzajnymi dolinami wielkich rzek niżu polskiego – Narwi i Bugu – tworząc pomost osadniczy między zachodnią i wschodnią Słowiańszczyzną. Do ważnych, formułowanych przez uczonego, postulatów badawczych doszły wówczas te, które dotyczyły podjęcia penetracji archeologicznej na ziemiach pogranicza ruskiego (Podlasia) i rubieży bałtyjskiej.

Obraz Mazowsza w wizji A. Gieysztora stawał się bardziej wypełniony szczegółami. Należały do nich sugestie dotyczące jego gęstego zaludnienia, które już we wczesnym średniowieczu umożliwiało kolonizację ziem sąsiednich. Należała uwaga o znaczeniu drogi handlowej, poświadczonej źródłem pisanim (taryfą pomnichowską), stanowiącej boczną odnogę szlaku wikińskiego łączącego Bałtyk z Morzem Czarnym. Obraz ubogiej dzielnicy, lepiej znanej z czasów późniejszych, wzbogacał się pod jego piórem, ukazując jedną z aktywnych gospodarczo ziem w najstarszej Polsce¹⁴. W tej nowej rzeczywistości politycznej, po podboju (przyłączeniu?, zawartym sojuszu?) Mazowsza przez państwo Piastów, uzyskało ono według A. Gieysztora określone ramy geograficzne i administracyjne jako jednolita, rozległa prowincja monarchii¹⁵. Uczony zwracał w swych wykładach i wystąpieniach uwagę na osobę Magnusa, określanego jako *comes*, władającego mazowiecką prowincją monarchii Bolesława Krzywoustego, i z powodzeniem walczącego z najazdem Pomorzan. Nie ta walka była jednak w centrum zainteresowań Gieysztora. Poczynił bowiem ważne spostrzeżenia dotyczące posiadłości tego komesa na lewym brzegu Wisły (Magnuszew), zatem włączonych już w XII w. do zarządzanej przez niego prowincji, przecinającej swymi granicami najstarsze terytoria plemienne. Ponadto, i tu widać umiejętność A. Gieysztora w dostrzeganiu spraw ogólnopolskich na przykładach wziętych z dziejów regionalnych, rozważał on rozliczne hipotezy związane z możliwością pełnienia poprzednio przez tego samego Magnusa funkcji komesa („księcia”) prowincji wrocławskiej. Formułował zatem ważne pytanie: czyżby w monarchii Krzywoustego wysocy urzędnicy państwowi nie byli związani ze swymi rodowymi włościami na obszarze określonej ziemi? Taki stan rzeczy wiązałby się z istnieniem ważnego czynnika integrującego organizm polityczny monarchii już w XI–XII w.

¹⁴ A. Gieysztor, *Mazowsze u progu wcielenia do państwa gnieźnieńskiego*, [w:] *Miscellanea Historico-Juridica Gedanensia*, red. R. Skeczkowski, Koszalin 1987, s. 17 n.; tenże, *Trzy stulecia najdawniejszego Mazowsza (połowa X – połowa XIII w.)*, [w:] *Dzieje Mazowsza do roku 1526*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Warszawa 1994, s. 95, 101 [dalej: *Dzieje Mazowsza*].

¹⁵ *Mazowsze*, s. 66 n.

Niezależnie jednak od funkcji i mobilności przedstawiciele aparatu władzy wyraziście został przez Gieysztora nakreślony proces „powoli zrastających się już w państwie piastowskim” kilku krain, które na przełomie wieku XI i XII stanowiły nie „jedność plemiennie-etniczną lecz polityczną administracyjną” polskiej monarchii. Zwracał przy tym uwagę na istnienie, dzisiaj potwierdzanych przez badania archeologiczne, przekształceń społecznych, mających istotne znaczenie w historii powstawania państw. Mowa tu o dwóch bardzo istotnych spostrzeżeniach. Pierwsze dotyczy rewolucyjnego, a nie ewolucyjnego charakteru przekształceń związanych z budową państwa. Drugie – powstawania nowych elit władzy w tym czasie. Gieysztor starał się określać różne fazy chronologiczne istnienia i funkcjonowania ośrodków władzy w Grzebsku i Pułtusk, w Stupsku, Proboszczowicach i Rawie, ustalać, jaka była możliwa sekwencja ich znaczenia (być może przed Płockiem głównym ośrodkiem ziemi były Proboszczowice, przed Rawą – Biała, przed Czerskiem – Grójec?). Badał te wydarzenia na szerokim, proponowanym przez siebie, kontekście dziejowym, w którym te przesunięcia mogły mieć miejsce, i na tle ogólnych rozważań nad osadnictwem mazowieckim, przy tej okazji w znacznej mierze przyczyniając się do sformułowania propozycji stanowiącej do dziś najbardziej przekonywającą próbę wyjaśnienia szczególnego zjawiska szlachty zagrodowej. Jej liczebność na Mazowszu, szczególnie w niektórych częściach dzielnicy, połączenie względnie ubóstwa z posiadaniem przywilejów rycerskich, przykuwały od dawna uwagę historyków. Nie wchodząc w szczegóły, warto wspomnieć o paru próbach wyjaśnienia tej społecznej specyfiki Mazowsza. Dotyczyły m.in. charakteru, jakości ziemi na piaszczystym i lesistym obszarze, który miał nie pozwalać na wykształcanie się dużych dóbr ziemskich, formułowane były przypuszczenia dotyczące istnienia świadomej polityki władców Polski, starających się zjednać mazowieckie „stany średnie” dla idei zjednoczenia Księstwa z Koroną¹⁶. Uznaniem także w swoim czasie cieszyła się koncepcja zakładająca przetrwanie na Mazowszu resztek struktur plemiennych, widocznych m.in. przez istnienie wspólnot drobnoszlacheckich. A. Gieysztor, wspomagany badaniami swych kolegów i uczniów, uważał, że w przeważającej mierze ten stan struktury społecznej był wynikiem polityki osadniczej książąt starających się dzięki planowemu osadnictwu rycerskiemu zabezpieczyć północną i wschodnią granicę swych posiadłości. Widoczne do dziś zaścianki szlachty zagrodowej byłyby więc rzeczywiście relikdami, tyle że nie czasów plemiennych, lecz okresu prawa książęcego.

¹⁶ S. Russocki, *Region mazowiecki w średniowiecznej Polsce*, Przegł. Hist. 54 (1962), s. 368; tenże, *Spory o średniowieczne Mazowsze*, Rocznik Mazowiecki 4 (1972), s. 217 n.

Szczególną rolę przypisywał przy tym Gieysztor czasom i osobie Konrada I, którego panowaniu, stanowiącemu przełomowy okres w dziejach Mazowsza, poświęcił obszerne studium zamieszczone w przygotowanej przez siebie syntezie dziejów tej dzielnicy Polski¹⁷. Przełom, który w pierwszej połowie XIII w. nastąpił w sytuacji Mazowsza, wiązać można z paroma czynnikami. Tradycyjnie obarcza się Konrada odpowiedzialnością za sprowadzenie Krzyżaków na ziemię chełmińską. Niezależnie jednak od tego, że zakon był niebezpiecznym sąsiadem dla Mazowsza, stanowił też organizację bardzo bogatą, posiadającą bez porównania rozleglejsze dyplomatyczne i gospodarcze kontakty międzynarodowe niż peryferyjne księstwo polskie w dobie rozbitcia dzielnicowego. Stał się też w następnych dziesięcioleciach bramą łączącą Mazowsze z wielkim światem. Wzorce prawa niemieckiego, plany budowy miast i zamków, nowe formy prowadzenia handlu, częściowo i obyczaje rycerskie przenoszone były z Prus na południe. W drugą stronę, na północ, przewożono towary – futerka, len, konopie, zboże i przede wszystkim, już w XV w., drewno budowlane do stocznii pruskich, holenderskich, iberyjskich. Handel bałtycki ożywił gospodarkę mazowiecką, włączył ją do wymiany międzyregionalnej, stanowił bodźce dla rozwoju targów i jarmarków. Paradoksalnie być może przybycie Krzyżaków umożliwiło także wielką ekspansję demograficzną Mazurów. Pod koniec wieków średnich tak zwane Dolne Prusy były zaludnione przez imigrantów mówiących własnym językiem i – przynajmniej jeszcze w XIV w. – żyjących według norm prawa polskiego. Mazowszu jednak czasy Konrada przyniosły jeszcze inne, nie mniej może ważne zmiany. Skończyły się najazdy Prusów, lecz pod koniec panowania księcia rozpoczęły się o wiele bardziej niszczące najazdy Litwinów sięgające – już w kilka lat po śmierci Konrada – Pułtuska, Jazdowa, Płocka, Łęczycy, a nawet Kalisza i Stawiszyna. W ich wyniku osadnictwo mazowieckie cofnęło się na zachód, większość miast, zapewne także wsi, została zniszczona aż po pierwszą połowę XIV w., czyniąc z tej dzielnicy najbardziej spustoszony obszar Polski.

Skutki tych wydarzeń widoczne były przez następne stulecia. W tym samym też czasie upadł Kijów zniszczony przez Mongołów, w wyniku czego zmniejszyło się znaczenie starej drogi łączącej Bałtyk z Morzem Czarnym poprzez ziemie mazowieckie. Pierwotna dzielnica mazowiecka przestała istnieć, zwłaszcza że polityka Konrada doprowadziła do powstania większego władztwa terytorialnego, łącząc z Mazowszem ziemię środkowej Polski. A. Gieysztor poświęcił tym wydarzeniom nie tylko wspomniane opracowanie syntetyczne, lecz także rozprawę stanowiącą

¹⁷ *Dzieje Mazowsza*, s. 100, 126.

dziś klasyczną pozycję polskiej historiografii dotyczącą zniszczenia grodu jazdowskiego, poprzednika Warszawy, przez Litwinów w 1262 r.¹⁸ Oczywiście głównym walorem tego studium jest prowadzona analiza działań zbrojnych, omówienie przebiegu akcji i jej tła politycznego. Przy tej okazji zostały jednak dokonane wstępne rekonstrukcje środowiska naturalnego dorzecza Wisły, ustalona prawdopodobna droga najazdu, poczynione wstępnie propozycje dotyczące usytuowania samego grodu, jego walorów obronnych i miejsca w systemie warowni mazowieckich. Odtworzona została karta dziejowa odnosząca się nie tylko do Mazowsza, lecz także do polityki dotyczącej znacznie szerszych, ogólnopolskich wydarzeń. Wiązały się one z nowymi podziałami politycznymi rozbitego Królestwa Polskiego.

A. Gieysztor, kończąc swą rozprawę o Konradzie, pisał już o rozległym władztwie tego księcia obejmującym przecież nie tylko Mazowsze, lecz także Kujawy, ziemie łączycką i sieradzką, okresami całą Małopolskę. Skutki tej nowej sytuacji, zaangażowanie Konrada w walce o stołeczny Kraków, niosły jednak niepomysłne konsekwencje dla Mazowsza podzielonego na „bardziej zagospodarowane płockie i czerskie oraz puszczański wschód”. A. Gieysztor pisał dalej: „Skąd czerpał książę środki na swoją śmiałą politykę wojenną łatwo odgadnąć”. Po śmierci księcia „pęknięcie tego tworu politycznego na trzony kujawsko-łączycki i mazowiecki nie tylko położyło kres ekspansywności miary Konradowej, ale skazało Mazowsze na własne siły, które okazały się rychło niedostateczne w pełnieniu podstawowej funkcji państwa, jakim było i jest zapewnienie bezpieczeństwa zewnętrznego”. Wyliczając i charakteryzując „przestępstwa Konrada” wymienia i Krzyżaków, i długotrwałą wojnę domową o Kraków, wreszcie cenę, jaką przyszło płacić Mazowszu za wysiłek wojenny: osłabienie własnej obronności. Nie znajduje dla Konrada zbyt ciepłych słów: „ani cele, które sobie stawiał Konrad, ani środki, których używał, nie zyskały mu aprobaty historii”, jak konkluduje rozważania o jego panowaniu, w których znalazło się miejsce i na charakterystykę postaci znanej z gwałtowności charakteru (i zabójstw politycznych wojewody Krystyna i mistrza Jana Czapli). Trzeba jednak stwierdzić, że może przywiązując się do głównej postaci wydarzeń, zwraca też Gieysztor uwagę na odmienne sądy współczesnych. Nie lubili księcia panowie krakowscy, natomiast „w oczach książąt halickich jawił się on zapewne nie tylko jako sojusznik, ale jako

¹⁸ A. Gieysztor, *Jazdów – poprzednik Warszawy*, [w:] *Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus*, red. K. Jażdżewski, Wrocław 1968, s. 502 n. Por. tegoż, *Działania wojenne Litwy w roku 1262 i zdobycie Jazdowa*, [w:] *Studia historyczne. Stanisławowi Herbstowi w sześćdziesięciolecie urodzin w upominku uczniowie, koledzy, przyjaciele*, Warszawa 1967, s. 5 n. (Zeszyty Naukowe WAP nr 48).

znakomity książę – rycerz o monarszej szczodroblewości i politycznym rozmachu”¹⁹. Jeśli Konrad nie jawi się pod piórem A. Gieysztor jako symbol złego księcia, to zapewne dlatego, że dostrzegał on bardzo dobrze początek znaczących przekształceń społecznych. Właśnie wówczas pojawiły się w Polsce nowe grupy społeczne – kupcy czy ściślej mieszczanie – niemieszczące się w starym systemie prawa książęcego. Co więcej, jedynie z terenu Mazowsza pochodzi próba przystosowania polskiej rzeczywistości do potrzeb powstającej gospodarki pieniężnej i – co ważniejsze – do zaadaptowania samorządnych grup do struktury społecznej w Polsce. W 1237 r. dokument biskupi przynosi informację o szczególnej lokacji miasta Płocka, w której mowa jest o osobowości prawnej gminy miejskiej przybyszów „cieszących się tym samym prawem co rycerze”. Wraz z zapaścią Mazowsza ten eksperyment też chyba skończył się niepowodzeniem, ale pozwala on na widzenie w tej dzielnicy prekursora bardzo ważnych rozwiązań ustrojowych dotyczących powstawania mieszczaństwa w Polsce. Lepszą opinię o Konradzie można sobie też wyrobić w świetle nowszych odkryć archeologicznych ukazujących zaskakująco wiele relikwów architektury murywanej, której powstanie odnoszone jest do pierwszej połowy XIII w. Być może, gdyby Mazowsze zdobyło się na zapis historiograficzny taki, jaki powstał w Krakowie czy w Wielkopolsce, to i do Konrada mogłaby przyłączyć się opinia (tak jak do książąt śląskich w pierwszej połowie XIII w.), że był jednoczycielem ziem Królestwa.

Studia A. Gieysztor dają asumpt do podjęcia dalszych badań nad dziejami Polski w czasie Konradowym. Było to niewątpliwie jego intencją.

Polska wczesnośredniowieczna – pisał – rodziła się nie tylko z ziemi Polan, dookoła grodu gnieźnieńskiego, ale także na rozległych obszarach osadnictwa ludzkiego między Odrą i Bugiem, Karpatami i Bałtykiem. Wszędzie wysiłek społeczny tworzył podstawy gospodarcze rozwoju państwowego i narodowego, a ziemie wchodzące ze sobą w związki polityczne większe i trwalsze aż do najgłębszego i najtrwalszego, do Państwa Polskiego, miały poza sobą długą historię własnych dróg do wyższych form życia zbiorowego²⁰.

Mazowsze w jego badaniach stanowiło jedną z ziem wchodzących do większych całości, przede wszystkim ówczesnej Polski. Analiza stosunków panujących nad Wisłą pozwalała zrozumieć skomplikowane układy przestrzenne i strukturę społeczeństw miejskich w całym kraju. Spostrzeżenia zaś A. Gieysztor dotyczące

¹⁹ *Dzieje Mazowsza*, s. 122.

²⁰ Tamże, s. 130–131; *Mazowsze*, s. 64; Zob. też A. Gieysztor, *Owies w daninach łowieckich w Polsce średniowiecznej*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 11 (1963), nr 2, s. 213.

ważnego we wczesnej monarchii polskiej urzędu kasztelańskiego nanoszone były na mapę wczesnośredniowiecznych stosunków także na Mazowszu²¹. Nie można pominąć jeszcze jednego problemu badawczego rozważanego przez A. Gieysztorą. Był on historykiem, który potrafił dostrzegać najróżniejsze dziedziny życia ludzkiego w przeszłości – także, a może przede wszystkim widzianego przez pryzmat kultury. W rozważaniach nad przeszłością Mazowsza szczególnie interesowały go dwa zagadnienia. Pierwsze, które omawiał i analizował na swych wykładach i seminariach, zlecając swym uczniom podejmowanie tematów bardziej szczegółowych, dotyczyło znaczenia tego regionu w powstawaniu polskiego piśmiennictwa. Był to region Polski, w którym na język rodzimy zostały przetłumaczone statuty mazowieckie, statuty Kazimierza Wielkiego, gdzie – jak z lubością dawał Gieysztor najróżniejsze przykłady – roty sądów ziemskich zawierały bardzo dużo zwrotów, określeń, nazw pospolitych pisanych po polsku. Być może było to związane ze słabą znajomością łaciny, być może jednak stanowiło też objaw daleko posuniętej demokratyzacji, w miarę powszechnego udziału mieszkańców dzielnicy w życiu publicznym. Wśród studentów Akademii Krakowskiej odsetek mieszkańców księstw mazowieckich nie był mały, badania historyków lubelskich ukazały liczną sieć szkół parafialnych w diecezji płockiej. Warto podkreślić, że niezależnie jednak od przyczyn tego stanu rzeczy to właśnie na Mazowszu rozwijało się polskie piśmiennictwo w różnych swych formach. Jak chcą historycy literatury, strofy Władysława z Gielniowa, kazania Jana Koszyczka czy Jana z Szamotuł stanowiły prolog wielkiej literatury narodowej w następnym, XVI stuleciu. Niezależnie też od naigrywania się „koroniarzy” z „Mazurów, co się ślepi rodzą”, wpływ tych ostatnich na kształt i treści polskiej kultury w czasach nowożytnych na pewno jest ważnym zagadnieniem badawczym²².

Drugie zagadnienie z zakresu dziejów kultury sformułowane przez A. Gieysztorą dotyczyło spoiwa łączącego mieszkańców ziem nad Wisłą i Narwią. „W rozdrobnieniu Mazowsza dzielnicowego – pisał – jego nazwa jeszcze mocniej okrzepla, poczucie wspólnoty i odrębności mazowieckiej napęliło ją wyraźną treścią, cechy gwarowe nabrały większego znaczenia, a własny byt polityczny ustawił Mazowsze w niejednej opozycji wobec sąsiednich ziem polskich”. Może nieco zbyt optymistycznie dodawał, że „bez trudu jednak poszczególne jego części włączane były do

²¹ A. Gieysztor, *Kasztelanowie flandryjscy i polscy. Zagadnienia porównawcze*, [w:] *Księga Jubileuszowa ku czci Stanisława Arnolda*, Warszawa 1965, s. 97 n.

²² *Mazowsze*, s. 68, 70.

Korony”²³. Istotne było wszakże zwrócenie uwagi na problem, który w czasach nowożytnych nabrał wyjątkowej aktualności – na powstawanie przesłanek odrębności narodowej. Jeśli bowiem dodać do uwag Gieysztora jeszcze różnice prawne, odmienności struktury społecznej w porównaniu z innymi ziemiami polskimi, to czytelnik będzie miał przed oczyma proces tworzenia się narodu, przerwany w zarodku, ale może dlatego dobrze ilustrujący uniwersalne cechy tej wspólnoty, która miała stać się bodaj najbardziej charakterystyczną dla epoki nowożytnej w Europie²⁴.

A. Gieysztor widział Mazowsze jako część Polski, państwa dobrze określonego w szerokiej perspektywie geograficznej i cywilizacyjnej. Rozważania nad rynkami²⁵ lokalnymi i regionami autonomicznymi ukazywały mechanizmy IX–XI w. prowadzące do powstawania organizacji państwowych na obszarze całej Słowiańszczyzny, na ich dzieje w czasie formowania się nowej mapy politycznej między Wołgą, Dunajem, Bałtykiem i Łabą. Badania tej części kontynentu prowadziły Gieysztora do przekonania o dużym znaczeniu tej „Nowej Europy” w życiu politycznym i gospodarczym starszego kręgu cywilizacji europejskiej. To prawda, że ziemie na wschód od cesarstwa Ottonów stanowiły peryferie gospodarki i kultury, ale stanowiły obszary przyjmujące ludzi, idee i środki materialne płynące z południa i z zachodu kontynentu²⁶. Przykład pierwszych wieków Mazowsza pod piórem Gieysztora pokazuje stan rzeczy w czasach, gdy nad Wisłą budowane były na starszej podstawie plemiennej nowe formy organizacji państwowej, a Mazowsze stawało się w coraz większym stopniu podmiotem i przedmiotem rozgrywek politycznych obejmujących coraz szersze rejony środkowej Europy.

Nadesłany: 10 IX 2020

Po poprawkach recenzyjno-redakcyjnych: 26 VI 2021

Zaakceptowany: 27 VI 2021

²³ A. Gieysztor, *Mazowsze w kulturze Polski średniowiecznej*, Notatki Płockie 12 (1967), nr 3–4, s. 24.

²⁴ Tenże, *Więź narodowa i regionalna w polskim średniowieczu*, [w:] *Polska dzielnicowa i zjednoczona. Państwo – społeczeństwo – kultura*, red. A. Gieysztor, Warszawa 1972, s. 9 n.

²⁵ Tenże, *Local Markets and Foreign Exchanges in Central and East Europe before 1200*, *Ergon* 5 (1966), s. 761 n.

²⁶ Zob. prace A. Gieysztora: *La Polonia medievale tra Occidente e Oriente europeo*, *Studi Storici* 9 (1968), nr 2, s. 247 n.; *Culture Interchanges*, [w:] *Eastern and Western Europe in the Middle Ages*, London 1970, s. 175 n.

Profesor Henryk Samsonowicz zmarł 28 V 2021 r. W tekście uwzględniono minimalne poprawki redakcyjne i uwagi recenzentów, których Autor nie mógł już zatwierdzić.

Résumé

Aleksander Gieysztor's Research on Mazovia

Aleksander Gieysztor investigated the beginnings of the civilisation community of medieval Europe as seen against the broad background of the events taking place in Europe during the times of Charlemagne. His numerous works dealt with a wide range of topics related to the beginnings of Poland, seen in the aspect of universal events on a wide territorial and chronological scale. The early history of Mazovia is a good example of his achievements. Various reasons were at the root of Aleksander Gieysztor's interest in the history of this land. The first was research curiosity about the land, the unknown borders, history, and settlement of which have been and still are a special case that distinguishes it from other Polish districts. The second reason was the atypical social structure, linguistic and cultural differences, the location at the junction of West and East Slavic, Baltic and, with time, German settlements. Another reason for Gieysztor's interest in Mazovia was related to his sense of duty towards his 'little homeland', the history of which, according to him, he was obliged to explore and explain as a professor at the University of Warsaw. Finally, the preserved sources: written, linguistic and more and more widely known archaeological record provided an important stimulus to explore the past of Mazovia. They allowed for comprehensive, analytical, interdisciplinary research, to which Gieysztor was particularly attached. The use of i.e., the methods of historical geography, linguistics, archaeology and urban planning made it possible to pose questions that significantly broadened the cognitive possibilities of a historian.

Translated by Agnieszka Tokarczuk

Bibliography/Bibliography

- Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, Warszawa 1976
- Dzieje Mazowsza do roku 1526*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Warszawa 1994
- Gieysztor A., *Culture Interchanges*, [w:] *Eastern and Western Europe in the Middle Ages*, London 1970, s. 175–206
- Gieysztor A., *Działania wojenne Litwy w roku 1262 i zdobycie Jazdowa*, [w:] *Studia historyczne. Stanisławowi Herbstowi w sześćdziesięciolecie urodzin w upominku uczniowie, koledzy, przyjaciele*, Warszawa 1967 (Zeszyty Naukowe WAP nr 48), s. 5–14
- Gieysztor A., *Jazdów – poprzednik Warszawy*, [w:] *Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus*, red. K. Jażdżewski, Wrocław 1968, s. 502–516

- Gieysztor A., *Kasztelanowie flandryjscy i polscy. Zagadnienia porównawcze*, [w:] *Księga Jubileuszowa ku czci Stanisława Arnolda*, Warszawa 1965, s. 97–107
- Gieysztor A., *Krajobraz międzyrzecza Pilicy i Wisły we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Studia sandomierskie. Materiały do dziejów miasta Sandomierza i regionu sandomierskiego*, [Warszawa] 1967, s. 11–37
- Gieysztor A., *La Polonia medioevale tra Occidente ed Oriente*, *Studi storici* 9, z. 2 (april–giugno 1968), s. 247–260
- Gieysztor A., *Local Markets and Foreign Exchanges in Central and East Europe before 1200*, *Ergon* 5 (1966), s. 761–777
- Gieysztor A., *Mazowsze u progu wcielenia do państwa gnieźnieńskiego*, [w:] *Miscellanea Historico-Juridica Gedanensia*, red. R. Skeczkowski, Koszalin 1987, s. 17–28
- Gieysztor A., *Owies w daninach łowieckich w Polsce średniowiecznej*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 11 (1963), nr 2, s. 213–234
- Gieysztor A., *Pradzieje żoliborskie: od wczesnego średniowiecza do połowy XVIII wieku*, [w:] *Żoliborz wczoraj, dziś, jutro*, Warszawa 1970, s. 9–24
- Gieysztor A., *Praga najstarsza (między X i XIV wiekiem)*, [w:] *Dzieje Pragi*, Warszawa 1970, s. 7–24
- Gieysztor A., *Śródmieścia Warszawy dzieje starsze*, [w:] *Dzieje Śródmieścia*, red. J. Kazimierski i in., Warszawa 1975, s. 29–46
- Gieysztor A., *Trzy stulecia najdawniejszego Mazowsza (połowa X – połowa XIII w.)*, [w:] *Dzieje Mazowsza do roku 1526*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Warszawa 1994, s. 85–131
- Gieysztor A., *Więź narodowa i regionalna w polskim średniowieczu*, [w:] *Polska dzielnicowa i zjednoczona. Państwo – społeczeństwo – kultura*, red. A. Gieysztor, Warszawa 1972, s. 9–36
- Gieysztor A., *Władza Karola Wielkiego w opinii współczesnej*, Warszawa 1938
- Gieysztor A., Herbst S., Dziewanowski K., *Mazowsze – nazwa i treść pojęcia w ciągu dziejów*, [w:] *Rok ziemi mazowieckiej*, Płock 1962, s. 61–62
- Gieysztor A., Herbst S., Szwankowski E., *Kształty Warszawy*, *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury* 9 (1947), z. 1–2, s. 148–210
- Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Warszawa 1991
- Labuda G., *Mieszko I*, Wrocław 2001
- Labuda G., *Pierwsze państwo polskie*, Kraków 1989
- Labuda G., *Pierwsze państwo słowiańskie. Państwo Samona*, Poznań 1949
- Labuda G., *Studia nad początkami państwa polskiego*, t. 1–2, Poznań 1987–1988

- Labuda G., *Studia nad początkami państwa polskiego*, t. 3, Włodzisław Śląski 2012
- Nowacki J., *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964
- Polska dzielnicowa i zjednoczona. Państwo – społeczeństwo – kultura*, red. A. Gieysztor, Warszawa 1972
- Russocki S., *Region mazowiecki w średniowiecznej Polsce*, *Przegląd Historyczny* 54 (1962), s. 388–417
- Russocki S., *Spory o średniowieczne Mazowsze*, *Rocznik Mazowiecki* 4 (1972), s. 217–257
- Samsonowicz H., *Kondycja humanistyki*, PAUza nr 60–62, Kraków 17–31 grudnia 2009, s. 3
- Sułowski Z., *Początki organizacji kościelnej na Mazowszu*, *Studia Płockie* 3 (1975), s. 35–43
- Tymieniecki K., *Kształtowanie się społeczeństwa średniowiecznego (Polska na tle Słowiańszczyzny zachodniej)*, red. J. Strzelczyk, t. 2: *Społeczeństwo Słowian lechickich (ród i plemię)*, Poznań 1996
- Tymieniecki K., *Społeczeństwo Słowian lechickich (ród i plemię)*, Lwów 1928